

2009

þÿ — μ À - ' Á ± ã . Ä ¿ Å Æ¹ » μ » μ Å , μ Á¹
þÿ ã Ä · ½ μ » » · ½^{1 0} © μ^¾ É Ä μ Á^{1 0} © À ¿
þÿ ± À ì Ä · £ Å ½ , ©⁰ ·¹ Á © ½ · Â Ä · Â ›
þÿ ã Ä · ½ - ½ Ä ± ¾ · ã Ä · ½ · ÿ š

Klapisis, Antonis

<http://hdl.handle.net/11728/7383>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ

ΤΕΥΧΟΣ 39

ΕΜΦΑΣΗ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ
ΤΙΜΗ 10€

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα

Γράφουν: Π. Μανδραβέλης • Ε. Χατζηβασιλείου
• Α. Χατζής • Α. Κλάψης • Γ. Αρσένης

Α. Σαμαράς:

Προκλήσεις και προοπτικές για την Ευρωπαϊκή Ένωση

- Η εδραίωση της κεντροδεξιάς κυριαρχίας στην Ευρώπη
- Η ελληνική Δικαιοσύνη απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις
- Η ελευθερία του Τύπου

ISSN 1108-419700

9 771108 419001

Η επίδραση του φιλελευθερισμού στην ελληνική εξωτερική πολιτική: από τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης στην ένταξη στην ΕΟΚ

Αντώνης Κλάφης

«Καμία χώρα δεν αισθάνθηκε την ευεργετική επιρροή του πνεύματος της Γενεύης περισσότερο από τη δική μου», διακήρυττε από το βήμα της Γενικής Συνέλευσης της Κοινωνίας των Εθνών το Σεπτέμβριο του 1929, με αφορμή τη συμπλήρωση 10 ετών από την ίδρυση του Οργανισμού της Γενεύης, ο επιφανέστερος ίσως εκπρόσωπος του πολιτικού φιλελευθερισμού στην Ελλάδα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος. «Όλα τα κόμματα που βρίσκονταν στην εξουσία τα τελευταία χρόνια εξέφρασαν την πίστη τους στην Κοινωνία των Εθνών και ενέγραψαν στην προμετωπίδα των προγραμμάτων τους την ειλικρινή συνεργασία μαζί της. Μολονότι η Ελλάδα είδε τις πάμπολλες εθνικές της επιδιώξεις να βυθίζονται κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή [...] έχει αποδεχθεί ειλικρινά το σημερινό εδαφικό καθεστώς της ως οριστικό [...]. Ακολουθώντας επι-

πλέον αυτή την πολιτική, η Ελλάδα βρήκε ένα ηθικό στήριγμα στη σκέψη ότι η ευημερία των κρατών εξαρτάται λιγότερο από τις εδαφικές τους κτήσεις από ό,τι στη σταθερότητα της οργάνωσής τους και την καθιέρωση σχέσεων ειλικρινούς συνεργασίας με τους γείτονές τους. [...] Γι' αυτό το λόγο η Ελλάδα προσπαθεί να διατηρεί με όλους τους γείτονές της σχέσεις βασισμένες στη δικαιοσύνη και στη φιλία. Έχει ήδη συνάψει με αρκετούς από αυτούς συμφωνίες, οι οποίες ακολουθούν το πρότυπο των συνθηκών που έχει εκπονηθεί από την Κοινωνία των Εθνών. Η πλέον ζωηρή της επιθυμία είναι να μπορέσει να κάνει το ίδιο και με όλα τα υπόλοιπα κράτη και να καταστεί ένα στοιχείο σταθερότητας και εδραίωσης της ειρήνης στην ανατολική Μεσόγειο.[...] Οι πολιτικοί άνδρες όλων των κρατών [...] θα κατανοήσουν καλύτερα την ανάγκη να οργανωθεί ο διεθνής βίος κατά τρόπο,

ώστε να διασφαλίζεται στους λαούς, μέσω της στενής μεταξύ τους συνεργασίας βασισμένης στο σεβασμό του δικαίου, η ειρήνη και η ευημερία».¹

Η επιγραμματική επισκόπηση των βασικών σημείων του διπλωματικού προγράμματος της Ελλάδας, στα χρόνια που ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης, έδινε το στίγμα των αρχών, πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε η

ιδανικό της ειρήνης όσο και στη δυνατότητα προοδευτικής υπέρβασης των εμποδίων που παρεμβάλλονταν στο δρόμο για την επίτευξή της. Αναζητώντας το ιδεολογικό της έρμα κατά κύριο λόγο στη φιλελεύθερη θεωρία των διεθνών σχέσεων,² η ελληνική εξωτερική πολιτική έμειλε έκτοτε και μέχρι τις μέρες μας να ακολουθήσει σχεδόν απαρέγκλιτα αυτές τις κατευθυντήριες γραμμές, οι οποίες, δυναμικά συναρμοζόμενες με τα δεδομένα της πολιτικής πραγματικότητας, προσδιόρισαν και εξακολουθούν να προσδιορίζουν το πλαίσιο των βασικών επιλογών της Ελλάδας.

Η υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923) αποτέλεσε πραγματική τομή στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, καθώς η ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο και η συνακόλουθη καταστροφή σηματοδότησαν το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, η οποία, πάντως, στο βαθμό που προωθήθηκε το αίτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης, υπήρξε εξίσου συνυφασμένη με τη φιλελεύθερη ιδεολογία.³ Σε αυτό το πλαίσιο, η παγιοποίηση του εδαφικού καθεστώτος που επέφερε η Συνθήκη της Λωζάνης οδήγησε σε ριζικό αναπροσδιορισμό των στόχων της Ελλάδας, η οποία, έχοντας σχεδόν διπλησιάσει την έκταση και τον πληθυσμό της μετά τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους αλλιά και αυτόν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εγκατέλειψε οριστικά τη χορεία των αναθεωρητικών κρατών, ανα-

Η παγιοποίηση του εδαφικού καθεστώτος που επέφερε η Συνθήκη της Λωζάνης οδήγησε σε ριζικό αναπροσδιορισμό των στόχων της Ελλάδας, η οποία, έχοντας σχεδόν διπλησιάσει την έκταση και τον πληθυσμό της εγκατέλειψε οριστικά τη χορεία των αναθεωρητικών κρατών, αναδεικνυόμενη πλέον σε δύναμη που υποστήριζε το status quo

χάραξη και η άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στο ίδιο χρονικό διάστημα. Προσθήκη στους κανόνες του διεθνούς δικαίου, ρητή και ανεπιφύλακτη αποδοχή του πολιτικού και εδαφικού status quo, υποστήριξη της ανάγκης αποτελεσματικότερης οργάνωσης της διεθνούς κοινωνίας, προώθηση της ιδέας της κοινά επωφελέους διεθνούς (παγκόσμιας και περιφερειακής) συνεργασίας, πίστη τόσο στο

ψηφία των υπόλοιπων κρατών της γηραιάς ηπείρου– το Σχέδιο Μπριάν για τη συγκρότηση μίας ευρωπαϊκής ομοσπονδιακής ένωσης.⁷ Η απόφαση, άλληλωςτε, της Αθήνας να υποστηρίξει τις γαλλικές προτάσεις δεν ήταν αποτέλεσμα συγκυριακών επιλογών, αλλά αντίθετα εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο των επιδιώξεων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αποσκοπώντας στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της χώρας, τα οποία μοιραία συνέπληαν με οποιαδήποτε προσπάθεια κατέτεινε στην παγίωση του status quo, στη διατήρηση της διεθνούς σταθερότητας, στη διεύρυνση της διακρατικής συνεργασίας και, τέλος, στην εμπέδωση της ειρήνης σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Η καθοριστική επίδραση του φιλελευθερισμού στη χάραξη και στην άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ήταν συνειδητή επιλογή, καθώς ήταν σαφές ότι τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα θα εξυπηρετούσαν αποτελεσματικότερα από την επικράτηση των φιλελεύθερων αξιών στο διεθνές σύστημα

Ειδικότερη πτυχή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτελούσε η

καλλιέργεια φιλικών σχέσεων και η αναζήτηση πεδίου συνεργασίας με όλα τα γειτονικά κράτη. Η υπογραφή Συμφώνων Φιλίας με τη Ρουμανία,⁸ την Ιταλία,⁹ τη Γιουγκοσλαβία¹⁰ και την Τουρκία αποδείκνυε στην πράξη την επιθυμία της Ελλάδας να εργαστεί συστηματικά για την παγίωση της ειρήνης στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της ανατολικής Μεσογείου. Ειδικά, εξάλλου, η περίπτωση της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, η οποία έλαβε σάρκα και οστά με τη συνομολόγηση των Συμφωνιών της Άγκυρας τον Οκτώβριο του 1930¹¹, πέραν της δημιουργίας ενός αρραγούς αντιρεβιζιονιστικού μετώπου, ικανού να αναχαιτίσει τις ενδεχόμενες αναθεωρητικές τάσεις της Βουλγαρίας, αφενός επιβεβαίωσε την εδραιωμένη πεποίθηση των Ελλήνων ιθυνόντων (πρωτίστως του ίδιου του Βενιζέλου) σχετικά με τη δυνατότητα υπερκέρρασης των διαφορών του παρελθόντος, με απώτερο στόχο την εξυπηρέτηση κοινών και αμοιβαία επωφελών συμφερόντων, και αφετέρου διευκόλυνε τις διεργασίες για τη διεύρυνση της διαβαλκανικής συνεργασίας, συμβατική απόληξη της οποίας υπήρξε η υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου το Φεβρουάριο του 1934.¹² Η διοσίθηση της ανθρωπότητας προς την άβυσσο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τις καταστροφικές συνέπειες του οποίου βίωσε και η Ελλάδα, μοιλονότι κατάφερε σοβαρό πλήγμα στη φιλελεύθερη αισιοδοξία,¹³ δεν είχε ως αποτέλεσμα την

πιστή στις αρχές της διεθνούς νομιμότητας, υποστηρίζοντας σταθερά την ανάγκη παγίωσης του εδαφικού καθεστώτος, γεγονός που θα επιβεβαιωνόταν αργότερα από την υπογραφή της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι (1 Αυγούστου 1975), η οποία προνοούσε μεταξύ άλλων για το απαραβίαστο των συνόρων των ευρωπαϊκών κρατών. Το γεγονός, εξάλλου, ότι η Αθήνα είχε κατά τη διάρκεια, αλλιά και αμέσως μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, διατυπώσει (άμεσα ή έμμεσα) εδαφικές διεκδικήσεις για τα Δωδεκάνησα, τη Βόρεια Ήπειρο και την Κύπρο, κάθε άηλο παρά αντέφασκε με την ελληνική προσήλωση στη φιλελεύθερη κοσμοαντίληψη, καθώς και στις τρεις περιπτώσεις τα ελληνικά αιτήματα συμβάδιζαν –λαμβάνοντας υπ' όψιν τα δημογραφικά δεδομένα– με τη θεμελιώδη φιλελεύθερη αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών. Αντίστοιχα, ακόμα το αίτημα για την ευνοϊκή υπέρ της Ελλάδας διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, μοιλονότι επιδίωκε την εξυπηρέτηση κατά κύριο λόγο στρατηγικών αναγκών, δεν αποτελούσε προσπάθεια εδαφικής επέκτασης σε βάρος ενός ηττημένου αντιπάλου, αλλιά αντίθετα αποσκοπούσε στην κατοχύρωση της ελληνικής ασφάλειας έναντι της βουλγαρικής επιθετικότητας, κατατείνοντας έτσι στην εξυπηρέτηση του ίδιου κεντρικού στόχου: διατήρηση της ειρήνης στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Η προσήλωση της Αθήνας στο ιδανικό της ειρηνικής συμβίωσης με όλους τους γείτονές της θα αποτυπωνόταν έμπρακτα στις ελληνικές πρωτοβουλίες υπέρ της εμπέδωσης και της περαιτέρω διεύρυνσης του πνεύματος της διαβαλκανικής συνεργασίας, οι οποίες έλαβαν ουσιαστικότερο περιεχόμενο ιδίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970.¹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, και εκμεταλλευόμενη την ευνοϊκή συγκυρία που δημιουργούσε η γενικότερη διεθνής ύφεση, η Ελλάδα επιδίωξε την προαγωγή των διμερών σχέσεων με τους βόρειους γείτονές της, παρά τα εμπόδια που εκ των πραγμάτων παρεμβάλλονταν στο δρόμο της συνεννόησης, εξαιτίας της ριζικά διαφορετικής διάρθρωσης των εκατέρωθεν κοινωνικοοικονομικών καθεστώτων, αλλιά και της ένταξης σε πολιτικά αντίθετους συνασπισμούς. Με επαλήθειο, εξάλλου, τη διμερή συνεργασία, η Αθήνα δεν έπαυε να επιδιώκει την προώθηση της πολυμερούς περιφερειακής συνεργασίας των κρατών της χερσονήσου του Αίμου, με απώτερο στόχο την εμπέδωση του κλίματος αμοιβαίας επωφελιούς συνεννόησης, ενώ ταυτόχρονα αναζητούσε την επίλυση των διαφορών με την Τουρκία (συμπεριλαμβανόμενης και της διένεξης γύρω από το Κυπριακό) όχι μέσω της βίαιης αντιπαράθεσης, αλλιά στη βάση της εφαρμογής των κανόνων του διεθνούς δικαίου. Στο ίδιο χρονικό διάστημα, η ελληνική κυβέρνηση ολοκλήρωνε τις δια-

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στο βήμα της πανηγυρικής τελετής για την υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Στο κέντρο της φωτογραφίας διακρίνεται ο Πρόεδρος της Γαλλίας Βαλερί Ζισκαρ Ντ' Εστέν (Ζάππειο Μέγαρο, 28/05/1979).

δικασίες για την πλήρη ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Έχοντας ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου διαγράψει τη θετική της ανταπόκριση στην προοπτική της πανευρωπαϊκής συνεργασίας μέσω της ανεπιφύλακτης αποδοχής του Σχεδίου Μπριάν, στα πρώτα χρόνια μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η Ελλάδα τάχθηκε σταθερά υπέρ της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης. Η ελληνική συμμετοχή στο Συμβούλιο της Ευρώπης –κατεξοχήν θεσμική έκφανση του φιλελευθερισμού στον κρίσιμο τομέα της προώσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων– υπογράμμισε περαιτέρω το ενδιαφέρον της Αθήνας για τις διεργασίες που

κατέτειναν στην ενίσχυση του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Δίνοντας πρακτικότερο περιεχόμενο σε αυτό το ενδιαφέρον, η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε το 1959 αίτηση σύνδεσης με τη νεοσύστατη τότε ΕΟΚ, θέτοντας σε κίνηση τις διαδικασίες, οι οποίες θα κατέληγαν δύο χρόνια αργότερα στην υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, καθιστώντας έτσι την Ελλάδα το πρώτο συνδεδεμένο μέλος της ΕΟΚ. Έστω κι αν η μεσολήθνη της εφτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974) ανέστειλε προσωρινά την ομαλή εξέλιξη της Συμφωνίας, η αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας στην Ελλάδα επιτάχυνε εκ νέου τις διαδικασίες, οι οποίες

κατέληξαν στις 28 Μαΐου 1979 στην υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης και συνακόλουθα στην πλήρη ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ.¹⁷ «Η Ελλάδα», τόνιζε κατά την τελετή της υπογραφής της Συνθήκης Προσχώρησης στην Αθήνα ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, σκιαγραφώντας με σαφήνεια το φιλελεύθερο ιδεολογικό στίγμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που ο ίδιος είχε εισηγηθεί και εφαρμόσει επί σειρά ετών, «προσέρχεται στην Ευρώπη με τη βεβαιότητα ότι στα πλαίσια της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης εμπεδώνεται για όλα τα μέρη η εθνική ανεξαρτησία, κατοχυρώνονται οι δημοκρατικές ελευθερίες, επιτυγχάνεται η οικονομική ανάπτυξη και γίνεται, με τη συνεργασία όλων, κοινός καρπός η κοινωνική και οικονομική πρόοδος».¹⁸

Η αποστροφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή απέδιδε ανάγλυφα τις φιλελεύθερες καταβολές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πράγματι, η καθοριστική επίδραση του φιλελευθερισμού στη χάραξη και στην άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης δεν υπήρξε απότοκη μίας ιδεολογικής αγκύλωσης, αλλά συνειδητή επιλογή, συνυφασμένη με μία ρεαλιστική αποτίμηση της αδήριτης πολιτικής πραγματικότητας, καθώς ήταν σαφές ότι τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα θα εξυπηρετούνταν αποτελε-

σματικότερα από την επικράτηση των φιλελεύθερων αξιών στο διεθνές σύστημα. Η συνεπής υποστήριξη των θεσμικών εκφάνσεων του φιλελευθερισμού σε διεθνές επίπεδο (με κορυφαία παραδείγματα την Κοινωνία των Εθνών και τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών), η επιλογή υπέρ της ειρηνικής επίλυσης των διεθνών διαφορών, η προσήλωση στη διατήρηση του εδαφικού και πολιτικού status quo, η προώθηση της ιδέας της διεθνούς (και ειδικότερα της περιφερειακής) συνεργασίας, η προτίμηση υπέρ των ανοιχτών αγορών και του ελεύθερου εμπορίου, η καλλιέργεια φιλικών σχέσεων με τα γειτονικά κράτη, η ένταξη στους δυτικούς θεσμούς, ο σταθερός, τέλος, ευρωπαϊκός προσανατολισμός (ο οποίος έλαβε σάρκα και οστά με την ένταξη στην ΕΟΚ), αποτέλεσαν και εξακολουθούν να αποτελούν τους κατευθυντήριους άξονες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής τα τελευταία 85 και πλέον χρόνια, προσδίδοντας έτσι χαρακτήρα αξιοσημείωτης διαχρονικότητας στους διπλωματικούς προσανατολισμούς της Ελλάδας. Οι προφανείς, εξάλλου, εξαιρέσεις που συνιστούν σε αυτό τον κανόνα οι σπασμωδικές επιλογές της Αθήνας κατά τη διάρκεια τόσο της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925-1926), όσο και εκείνης των Συνταγματαρχών (1967-1974), όχι μόνο δεν αναιρούν την καθοριστική επίδραση του φιλελευθερισμού στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής

- ⁷ Για την ελληνική ανταπόκριση στο Σχέδιο Μπριάν, βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος...*, σελ. 219-237. Χριστοδουλίδης, Θεόδωρος, – Κλάφης, Αντώνης, *Η κυφορία του μέλλοντος. Η Ευρωπαϊκή Ένωση στην Κοινωνία των Εθνών*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2008, σελ. 166-178.
- ⁸ Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Το Ελληνορουμανικών Σύμφωνον της 21ης Μαρτίου 1928», *Μακεδονικά*, ΙΔ', 1974, σελ. 151-162.
- ⁹ Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος Δ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1928*, Επισημονικά Δημοσιεύματα Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, 1977, σελ. 45-63. Καραμανλής, Κώστας Αλ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928–1932)* Β' έκδοση, εκδ. Παπαζήση, 1995, σελ. 52-57.
- ¹⁰ Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης...*, σελ. 119-140.
- ¹¹ Βλ., διεξοδικότερα, Αναστασιάδου, Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα, 1982.
- ¹² Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος Δ., *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1928-1934): Ανέκδοτον Κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1974.
- ¹³ Jackson – Sorensen, ό.π., σελ. 166.
- ¹⁴ Για μία γενική επισκόπηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο 1945-1981, βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1945-1981)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2001.
- ¹⁵ Για τη δρομολόγηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, με απόληξη στην ένταξη στο ΝΑΤΟ, βλ. Στεφανίδης, Γιάννης. *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 1999).
- ¹⁶ Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική πολιτική στα Βαλκάνια (1974-1981): από την αποκατάσταση της δημοκρατίας ως την ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1987.
- ¹⁷ Για την πορεία της Ελλάδας από τη σύνδεση έως την πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ, βλ., συνοπτικά, Χαρίτος, Σπύρος Ι., *Ελλάδα – ΕΟΚ (1959-1979): από τη σύνδεση στην ένταξη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1981.
- ¹⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Καραμανλής: *αρχείο, γεγονότα και κείμενα, τόμος 11*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα, 1996, σελ. 144.

Ο κ. Αντώνης Κλάφης είναι διδάκτορας Διπλωματικής Ιστορίας και ειδικός επιστήμονας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.